DOI: https://doi.org/10.59277/ao.39.14

SANDA BUDIȘ, RADIOGRAFIA UNEI VIEȚI (18 AUGUST 1926 – 16 SEPTEMBRIE 2021)

DIANA-MIHAELA PĂUNOIU*

Abstract: The article addresses the life of Sanda Budiș, a prominent figure in the history of Romania and the anti-communist Romanian exile. The education she received during the interwar period, when she was a child and a teenager, contributed to the formation of moral values and democratic principles, which later guided her professional and personal path. The main objective of the article is to outline several important milestones from the nine and a half decades of Sanda Budiș's life, milestones that highlight, in fact, the evolution of the Romanian state and society in several cultural and political registers. To achieve this objective, I used various documentary materials, mainly digitized archival documents, memoirs, interviews from the Romanian television archive, press, and periodical publications. The article aims to reveal how Sanda Budiș, born and raised in Greater Romania, in a democratic society, managed, throughout his life and the historical times he went through, to preserve his upright character, courage, and love for the country in which he was born and in whose service he remained, regardless of where he was.

Keywords: Sanda Budiș, 1926–2021, architect, the symbol of a world, historical times.

Sanda Budiș[1] a trăit 95 de ani, în și sub mai multe timpuri ale istoriei, în și sub mai multe registre culturale și politice și, nu în ultimul rând, în mai multe spații geografice și istorice. A fost martor și parte a perioadei interbelice, a trăit cel de-al Doilea Război Mondial, a fost martor și, pentru o vreme, parte a României regimului comunist, a avut curajul să înceapă o nouă viață în „Lumea Liberă", fiind membru activ al exilului românesc, iar în ultima parte a vieții sale a fost martor activ al societății românești postdecembriste. Nu în ultimul rând, a fost purtătoare a unor mărturii istorice și a unei memorii transgenerațională[2], din care și-a fundamentat, consolidat și păstrat valorile morale, spirituale și democratice ale

* Cercet. șt. III, dr., Institutul de Cercetări Socio-Umane din Craiova „C. S. Nicolăescu-Plopșor" al Academiei Române; email: dianamihaelapaunoiu@yahoo.com; ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2296-4444.

[1] Articolul reprezintă o formă extinsă a comunicării cu titlul: „Sanda Budiș, simbolul unei lumi verticale și demne (18 august 1926 – 16 septembrie 2021)", susținută la conferința „18th International UNIFERO Inc. 2025 Conference, Knowledge, Education, Recognition, History & Cultures" (Hybrid Conference), 16-17 august, 2025, Atlanta, USA.

[2] Andi Mihalache, *Muzeul vârstelor noastre. Despre universul simbolic al obiectelor în literatura autobiografică românească*, în „Historia Universitatis Iassiensis", IV/2013, p. 135–207.

înaintașilor săi și ale generației care a construit România Mare: „reprezintă o lume. O lume așezată a valorilor, a credințelor, a temeinicului. Sanda Budiș este un fenomen. De vitalitate, de frumusețe. De putere. ... pentru verticalitatea caracterului ei. Rar am întâlnit un român autentic ce își iubește țara cu atâta sfâșiere. ... este o lecție vie”[3].

Articolul abordează viața Sandei Budiș, o personalitate marcantă a istoriei României și a exilului românesc, fiind construit din perspectiva importanței pe care educația primită, în familie și în societatea românească interbelică (timpul copilăriei și adolescenței sale), a avut-o în formarea principiilor și a valorilor morale și democratice care i-au ghidat, ulterior, parcursul profesional și personal. În analiza acestei problematicei am utilizat materiale documentare diverse, în principal, documente de arhivă digitizate, memorialistică, presa vremii și interviuri păstrate în arhiva românească de televiziune. Lucrarea își propune să contureze câteva repere importante din cele nouă decenii și jumătate ale vieții Sandei Budiș, repere care evidențiază, în fapt, evoluția statului și a societății românești în mai multe registre culturale și politice. Lucrarea își propune să releve cum un om, născut și format în România Mare, într-o societate democratică, a reușit, de-a lungul vieții și a timpurilor istorice pe care le-a traversat, să își păstreze verticalitatea caracterului, curajul, dragostea față de țara în care s-a născut și în slujba căreia a rămas, indiferent de locul în care s-a aflat.

Sanda Budiș s-a născut la 18 august 1926. A fost fiica pictoriţei Florica Grigorescu-Budiș (1898–1975) și a generalului Alexandru Budiș[4] (1896–1971). De asemenea, în familia extinsă, se regăseau o serie de personalități ale interbelicului românesc. De exemplu, datorită filiație pe linie maternă, Sanda era nepoata lui Horia Grigorescu, avocat și om politic, prefect și, de două ori, primar al Constanței, cu importante realizări edilitare în perioada interbelică[5]. De asemenea, mătușa sa Constanța, soția unchiului Cornel Grigorescu, era fiica Elenei Guran și a lui Mișu Chintescu, două familii reprezentative pentru istoria Olteniei. Sanda Budiș păstra o vie și plăcută amintire perioadei petrecută împreună cu familia lărgită în apropierea Craiovei, la Mihăița (județul Dolj), la conacul mătușii sale, Constanța (Tanți) Grigorescu: „Duminicile se făceau hore, la care veneau tinerii din sat și împrejurimi, fericiți că aveau ocazia să vadă și să joace, în curțile întinse ale celor trei conace: al Anișoarei Petroianu și al lui Tanți Grigorescu, cele două fete ale Elenei Guran și ale lui Mișu Chintescu, plus ale lui Dan Defleury, băiatul lui Lili Guran și Nicolae Defleury, descendenți ai lui Tache și ai soției lui, Maria Geblescu.

[3] Fragment extras din citatul Oanei Pellea, înscris pe coperta posterioară a cărții Sanda Budiș, *Fata tatei și mama fetei. Istoria unei vieți între România și Elveția*, Iași, Editura Polirom 2012.

[4] Vezi Mihai Chețan ed., *Diplomați militari: 1859–2009*, București, Editura Medro, 2009, p. 156–161; Petre Otu, Teofil Oroian, Ion Emil, *Personalități ale gândirii românești*, București, 1997. Din 2014, Universitatea Națională de Apărare „Carol I” a organizat anual ceremonii de decernare a „Premiului pentru scriitori militari General Alexandru Budiș”, https://generalalexandrubudis.wordpress.com/2015/09/19/despre-premiu/ (accesat în 25 iulie 2025).

[5] Ileana Pitrescu, Anna Maria Diana, *Figuri dobrogene: Horia Grigorescu*, în „Analele Dobrogei”, serie nouă, an VII, 2005, p. 246–250.

Sătenii erau primiți cu drag în curțile boierilor și li se îngăduia tinerilor să culeagă flori și fructe din grădină pentru a le dărui fetelor (...). Hora ținea de la ora 3 după-amiaza până ce cădea întunericul. Noi, de la curte, de-abia așteptam să ne prindem în horă, mândri de costumele noastre naționale, jucând bucuroși alături de tinerii din sat”[6].

Sanda Budiș s-a născut în perioada interbelică la numai opt ani de la terminarea Primului Război Mondial, într-un timp al istoriei caracterizat de construcția României Mari și consolidarea identității naționale. Perioada copilăriei și adolescenței și-a pus amprenta definitoriu asupra caracterului, a credințelor și valorilor pe care le-a păstrat, apărat și manifestat pe parcursul vieții. Vorbind despre generația unchiului său, Horia Grigorescu, aceasta caracteriza, în esență, lumea interbelică a tinereții sale: „Oameni de înaltă ținută morală și intelectuală, care au muncit cu respect și drag de țară...”. „Avea, ca mulți alți oameni politici din vremea lui, o nemărginită dragoste de glie și de neam. (...) Ceea ce i-a călăuzit pe cei din generația lui a fost simțul datoriei și ținuta morală, iar în jurul lor s-a strâns poporul educat în aceleași sentimente și împreună cu ei au construit România Mare. Iar odată cu ei pare că a pierdut și poporul nostru plin de bun-simț, așa cum l-am știut eu din tinerețe”[7].

Sanda Budiș și-a serbat majoratul, vârsta de 18 ani, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. A fost deopotrivă martor ocular al războiului și martor al a unei lumi în profundă schimbare. La sfârșitul războiului, statul și națiunea română au cunoscut un proces de deconstrucție națională și reconstrucție a societății și națiunii după model sovietic, când valorile, credințele și tradițiile naționale s-au prăbușit și au fost rescrise și impuse fără a avea un corespondent, o ancoră reală în trecutul poporului român[8]. În cartea sa, descria sugestiv momentul de cotitură de după 23 august 1944, punct din care destinul țării a cunoscut o întorsătură fără precedent: „Și a început calvarul, dar nu deodată, ca să nu se creeze și să se întâmpine rezistență, ci cu porția, după un scenariu trăit și verificat de experiențele fratelui mai mare, Sovieticul, care-l implementase cu 27 de ani în urmă. Și astfel, cu minciuni frustrate, cu alegeri grosolan falsificate sub teroare, în umbra tancurilor sovietice, se trăgeau gratiile «țării-închisoare» ce devenea România, la mai puțin de 30 de ani de la întregirea ei după Primul Război Mondial. Nu se mai putea ieși din țară! Nu mai aveai voie să ai contact cu Vestul, nici măcar cu reviste, necum cu știința. Țara s-a întors către Est, «lumina vine de la Răsărit»”[9].

Sanda Budiș a fost martor și, până la un punct, a fost parte a acestei lumi în schimbare, în care universul familiei sale s-a răsturnat din cauza „originii nesănătoase”, „burghezo-moșierești”, pe care o avea: „Deși am văzut că începe

[6] Sanda Budiș, *op. cit.*, p. 113. Vezi, pentru date privitoare la familia extinsă, inclusiv pentru consultarea unui arbore genealogic, reconstituit de autoare, *Ibidem*, p. 93–142, 175–184.

[7] *Ibidem*, p. 112, 127.

[8] Liliana Corobca ed., *Panorama comunismului în România*, Iași, Editura Polirom, 2020.

[9] Sanda Budiș, *op. cit.*, p. 90.

prăpădul, deși ofițerii ruși erau încartiruiți în casele noastre, de unde și fratele mamei și sora mamei, Cornel și Dorina, au fost de pe-o zi pe alta dați afară, lăsând pe loc mobila, bunurile, tot ce aveau, nu ne-a venit să credem și nu ne-am mobilizat să opunem rezistență împreună. Cu toate astea unii dintre ruși, mai de omenie, le-au spus oamenilor să fugă când încă mai au posibilitatea. Dar familia noastră, toți patrioți, cu dragoste de țară, nu i-a luat în seamă. Și toți ne-am căit amarnic, dar prea târziu! (...) și noi atunci credeam că aici nu se va putea întâmpla ce s-a întâmplat în Rusia”[10]. Asemenea multor familii de intelectuali, de sorginte „burghezo-moșierească”, familia sa a cunoscut persecuțiile regimului, precum și apăsarea suspicionării constante din partea autorităților. Tatăl său, generalul Alexandru Budiș, a fost un om și un profesionist respectat în societatea românească și în armata română, însă, deopotrivă, a fost și deținut politic în timpul regimului comunist[11]; mama sa a fost pictor, dar în 1945 a fost dată afară din Uniunea și Sindicatul Artiștilor Plastici. Ulterior a urmat cursurile Școlii de Pictură Bisericească de pe lângă Patriarhia Română, practicând din 1947 pictura bisericească.

Sanda Budiș, timp de 28 de ani din viață, a fost martor și parte a unei Românii „răsturnate”, devenită „țara-închisoare”, în care a încercat să își croiască un drum propriu. În 1949 a absolvit Facultatea de Arhitectură din București și a lucrat ca arhitect proiectant la Institutul de Proiectare în Construcții (IPC), al Ministerului de Construcții: „Am avut ceva probleme din cauza originii mele nesănătoase, adică fiică de burghezo-moșieri, însă m-am luptat și am tras niște minciuni / jumătăți de adevăr: că tatăl era ofițer, iar mama «casnică»”[12]. În 1959, a obținut și o autorizație de pictor bisericesc urmând cursurile Școlii de Pictură Bisericească de pe lângă Patriarhia Română, practicând pictura, alături de mama sa, în câteva biserici din București şi din împrejurimi.

Activitatea sa profesională a avut diverse realizări, între care s-au numărat și participări la concursuri sau reuniuni internaționale, unde a avut ocazia să interacționeze și să relaționeze cu reprezentanți din țările aflate în blocul comunist, iar la începutul anilor 1970 și cu arhitecți din afara blocului comunist. De exemplu, în anul 1949, a participat, alături de alți arhitecți și ingineri din blocul comunist, la concursul internațional pentru întocmirea de proiecte de construcții rurale, organizat de Ministerul Agriculturii din Sofia, în Bulgaria[13]. În anul 1969, a participat la Congresul Uniunii Internaționale a Femeilor Arhitect de la Monte Carlo și, spre surprinderea cunoscuților, a revenit în țară[14]. În septembrie 1972, a participat la cel de-al treilea Congres al Uniunii Internaționale a Femeilor Arhitect, ținut la București, unde, după „Cuvântul de deschidere” rostit de Solange d’Herbez de la Tour, Sanda Budiș a adresat participanților la congres mesajul de salut în

[10] *Ibidem*, p. 115–116.

[11] Vezi, Alina Ilinca, Liviu Marius Bejenaru, *Un fost atașat militar român în arestul Securității*, în „Dosarele Istoriei”, an X, nr. 11(111)/2005, p. 48–51.

[12] Sanda Budiș, *op. cit.*, p. 74.

[13] „Universul”, an 66, nr. 227, 29 septembrie 1949, p. 5.

[14] Sanda Budiș, *op. cit.*, p. 126.

numele arhitectelor române participante anterior la Monte Carlo. La acest congres au participat 90 de reprezentante din 21 de țări, dintre care și din Anglia, Franța, Italia, SUA, Mexic, Israel, Nigeria, Ungaria, Cehoslovacia, Polonia, Bulgaria și altele[15]. Participarea la aceste evenimente profesionale aveau să își producă efectul mai târziu, când Sanda Budiș va pleca din țară, deoarece va regăsi în străinătate persoane cunoscute.

Corpul profesional al arhitecților români a resimțit acut schimbările survenite după instalarea regimului totalitar[16]: „Toți arhitecții din România nu au mai avut voie să profeseze în mod independent și au fost obligați să se angajeze la stat, fără drept de autor și prestigiu în societate, supravegheați de serviciile de cadre din institute (serviciile de cadre stabileau ierarhia profesională, criteriile de avansare și salarizare). Statul totalitar a devenit unicul beneficiar, dar și conducător al procesului de proiectare. Proiectele tipizate au devenit obligatorii, concursurile de arhitectură și activitatea de teorie și critică a arhitecturii au fost sistate, posibilitățile de documentare despre arhitectura țărilor occidentale restrânse la maximum”[17]. În acest context, din totalul absolvenților Institutului de Arhitectură din perioada 1945–1990, aproximativ 35% (poate, chiar un procent mai mare) au părăsit România.

Arhitecta Sanda Budiș nu a fost membră a Partidului Comunist Român. Nu a acceptat și nu a aprobat niciodată schimbările majore din țară („Cum de la început am avut oroare de comunism, am căutat pe cât posibil să chiulesc cât mai mult să nu lucrez pentru «ei»”[18]). De aceea, după cum mărturisește, s-a grăbit să termine facultatea, pentru că avea speranța că ar putea, într-o zi, să plece din țară, când s-ar fi ivit ocazia. Deși avea acest gând la absolvirea facultății, când avea 23 de ani, hotărârea și oportunitatea de a pleca din România au apărut abia 24 de ani mai târziu, când, în 1973 a plecat din România ca turistă, cu scopul de a pregăti terenul pentru trimiterea ulterioară a fiicei sale la studii în străinătate. În timpul călătorie a decis să nu mai revină în țară. Decizia de a părăsi România nu a fost una ușoară, luând-o, însă, pentru binele copilului său pentru care nu reușise să găsească, printre rudele și prietenii aflați deja în exil, nicio persoană dispusă să își asume răspunderea purtării de grijă a Sandrei în perioada în care aceasta s-ar fi aflat la studii în străinătate[19].

Deși din tinerețe avusese gândul să plece din țară cu prima ocazie ivită, totuși, odată cu trecerea timpului ideea se estompase, acesta fiind și motivele pentru care revenise în țară după Congresul de la Monte Carlo din 1969: „Mai fusesem o dată

[15] Mariana Vereanu, *Congresul Uniunii Internaționale a Femeilor Arhitecte București, 1972*, în „Arhitectura”, an 20, nr. 6, 1972, p. 42–43.

[16] În 1949–1950 au fost înființate după model sovietic primele institute de proiectare la București. Din 1954, s-au înființat la nivel regional Direcții de Sistematizare, Arhitectură, Proiectare a Construcțiilor.

[17] Adrian Mahu, „Arhitecții și exilul”, pe https://arhitectura-1906.ro/2020/08/arhitectii-si-exilul/ (consultat la 12 august 2025).

[18] Sanda Budiș, *op. cit.*, p. 75.

[19] *Ibidem*, p. 233–236.

în Vest, ..., de unde m-am întors spre stupefacția colegilor mei de la IPC. Când m-am întors în țară toată lumea de la birou mi-a spus că sunt nebună că am revenit. (...) Mi se părea că sunt prea bătrână și că n-am ce să mai caut în străinătate. Dorința mea fusese să plec din România în tinerețe, aveam 18 ani când au venit rușii. Am realizat că poziția geografică a țării noastre ne va ține mereu la cheremul lor, ca mereu de-a lungul vitregei noastre istorii. Altfel era să o fi făcut în tinerețe (...)"[20]. Patru ani mai târziu, însă, s-a stabilit în Elveţia la Lutry, lângă Lausanne, unde a cerut azil politic. Și-a lăsat în țară mama și fiica. Cu greu şi după multe intervenţii la nivel înalt a reușit să își aducă copilul în Elveţia. Prin zeci de scrisori și memorii atrăgea atenția asupra încălcării drepturilor omului în România, oferind exemplul personal, prin care fiicei și mamei sale nu le era permisă ieșirea din țară pentru a o vizita. Abia în februarie 1974, demersurile sale s-au soluționat pozitiv[21], reușind să fie împreună cu fiica sa Sandra (care, ulterior, după căsătorie, poartă numele Pralong).

Timp de 17 ani (1973-1990) Sanda Budiș a fost martor și parte activă a „Lumii Libere", cum era denumit spațiul geografic în care se aflau țările din afara blocului comunist[22], în care au plecat (cu multe riscuri pentru ei și familiile lor, rămase în urmă) și au fost primiți mulți români, ca refugiați politici. Aici, a lucrat ca arhitect recunoscut de societatea arhitecților din Elveția; a proiectat imobile de locuit, a restaurat o biserică și a realizat, ca „arhitect de una singură", un proiect de locuințe – complexul de vile „Les Marionnettes", care, după propria-i mărturisire, i-a adus multă împlinire sufletească, nu doar profesională. A avut și perioade când nu a avut de lucru, fiind în șomaj[23].

Comparând rolul arhitectului în Elveția și România comunistă, în cartea sa, Sanda Budiș sublinia diferențele survenite în statutul corpului arhitecților odată cu schimbările instituite de regimul totalitar în spațiul românesc: „Arhitectul în Elveția a rămas cu rolul său străvechi, ca și la noi înainte de venirea comuniștilor, adică de vioară întâi, cu responsabilitatea aferentă. El este răspunzător de lucrarea pe care o proiectează și o execută. Pentru tot ce se petrece pe șantier el este răspunzător, desigur, urmând ca responsabilitatea respectivă să se extindă și asupra întreprinderilor respective"[24]. În contrast, în socialism, „când megalomania a început să își spună cuvântul, s-au pornit șantiere complexe, depășind scara normalului, unde, evident,

[20] *Ibidem*, p. 232–233.

[21] *Ibidem*, p. 247–248.

[22] Principalele țări din „Lumea liberă" spre care s-au îndreptat reprezentanții exilului românesc și care le-a acordat statut de refugiat politic au fost: Franța și Statele Unite ale Americii, Germania de Vest, Italia, Elveția, Belgia, Spania, Suedia, Danemarca, Canada, America Latina, Australia. J[acqueline] E[nache], „Institutul Național pentru Memoria Exilului Românesc", în „Dosarele Istoriei", an 8, nr. 10(86)/2003, p. 9–10.

[23] Sanda Budiș, *op. cit.*, p. 258–286; Eugenia Vodă, 2013, „Interviu cu Sanda Budiș în cadrul emisiunii *Profesioniștii"* - http://www.eugeniavoda.ro/ro/emisiuni/diverse/sanda-budis (accesat în 25 iulie 2025).

[24] Sanda Budiș, *op. cit.*, p. 286.

ultimul cuvânt era al inginerilor constructori și tehnologi (...), arhitecții rămânând în urmă, cu un cuvânt secundar și în proiectare. (...) În concluzie, corpul tehnic era supus la eforturi substanțiale în România și a reușit să se descurce bine în Occident”[25].

Pe de altă parte, surprinde și evidențiază rolul important pe care un arhitect îl poate avea în viața oamenilor, atât din punct de vedere al funcției utilitare a construcțiilor pe care le proiectează și construiește, cât și din punct de vedere social-educativ, denotând o viziune specială asupra profesiei de arhitect. Din punct de vedere al funcție utilitare, casa era locul care ținea familia unită peste generații. În acest sens, relevant este citatul privitor la concepția pusă la baza complexul de vile „Les Marionnettes”, care relevă importanța pe care o acorda arhitecta Sanda Budiș îmbinării funcționalității spațiului de locuit cu păstrarea legăturilor de familie: „O inovație în tot complexul «Les Marionnettes» este partiul vilelor, pe care le-am conceput astfel încât să poată funcționa și divizate. Când am venit în Elveția, am fost destul de afectată de despărțirea timpurie a tinerilor de familie. Părinții se trezesc singuri, cu spații mari neutilizate, care le grevează bugetul de pensionari. De obicei se mută, ceea ce este traumatizant. Și m-am gândit că, dacă vila se poate împărți, copiii pot fi separați, cu ale lor, fără să plece din casă, iar părinții rămân cu un spațiu mai mic, suficient pentru nevoile lor. Astfel se păstrează echilibru financiar, fără a rupe echilibru afectiv”[26].

Mai mult decât atât, Sanda Budiș avea convingerea că profesia de arhitect avea și o funcție suplimentară social-educativă, care deriva dintr-o datorie morală a specialistului față de clienți: „arhitectul, în afară de a gândi funcționalul, frumosul, are și un rol de a convinge și a educa, în virtutea căruia constant trebuie să «lupte» pentru a-l învăța pe clientul lui să trăiască mai bine”[27].

O dimensiune importantă a vieții sale a fost legată de activitatea desfășurată în exil pentru a-și ajuta țara natală și oamenii rămași captivi într-un regim totalitar[28]. Alături de mulți alți români care au plecat din România în perioada 1945–1989, Sanda Budiș a devenit *„vocea celor fără de drept la voce”*[29]. În acest sens, s-a implicat în organizarea și activitățile anticomuniste ale exilului românesc: „În esență, acestea aveau scopul de a prezenta decidenților și opiniei publice occidentale situația României sub dictatură comunistă în speranța unei intervenții care să determine schimbări semnificative în interiorul țării noastre și care, în final,

[25] *Ibidem*, p. 287.
[26] *Ibidem*, p. 288.
[27] *Ibidem*, p. 289.
[28] O sursă importantă pentru această dimensiune a activității Sandei Budiș, precum și a altor reprezentanți ai exilului anticomunist se regăsește pe platforma proiectului internațional de cercetare COURAGE – “Cultural Opposition – Understanding the CultuRal HeritAGE of Dissent in the Former Socialist Countries” / „Opoziția culturală – Asumarea moștenirii culturale a disidenței din fostele țări socialiste”: http://cultural-opposition.eu/
[29] Expresie preluată din: Adrian Niculescu, *O experiență finită. Să sperăm! Un secol al exilului românesc (3)*, în „Dosarele Istoriei”, an 6, nr. 3(55), 2001, p. 56.

să ducă la înlăturarea regimul comunist”[30]. Astfel, în semn de protest împotriva politicii ceaușiste, în 1975 a semnat „Memorandum-ul de la Holloway”, girat de Ion Rațiu, prin care românii din exil cereau respectarea drepturilor omului în România.

Dând curs invitației lui Ion Rațiu („Îmi face o deosebită bucurie să vă pot informa că majoritatea românilor patrioți din exil acceptă, acum, nevoia de a ne organiza pe plan mondial pentru a spori, astfel, eficacitatea activității noastre naționale”[31]), la 12–13 noiembrie 1983 a participat la Paris la consfătuirea românilor emigranți, cu scopul de a pregăti primul Congres al Românilor Liberi. Această reuniune a stat la baza înființării în 1984 a „Uniunii Mondiale a Românilor Liberi”, una dintre cele mai importante organizații a exilului românesc.

În 1984, a aderat la Asociația Mondială prin Corespondență „Pro Basarabia și Bucovina”. Scopul asociației a fost: de a asigura păstrarea vie a memoriei Basarabiei și Bucovinei în rândul românilor din emigrație, precum și de a atrage atenția oamenilor politici și opiniei publice internaționale asupra istoriei acestor provincii românești. Ioan Lupan începea scrisoarea de mulțumire adresată Sandei Budiș, la 13 octombrie, astfel: „Vă felicit și vă mulțumesc pentru aderare la «Pro Basarabia și Bucovina», Asociație prin corespondență, ce-și pune drept scop menținerea la suprafață a problemei înstrăinării acestor două provincii românești. O misiune nobilă ce poate fi dusă la îndeplinire numai cu ajutorul tuturor românilor de bună credință”[32].

Sanda Budiș s-a implicat și în activitatea de combatere a propagandei comuniste în afara țării, precum și de integrare a culturii române în rândul culturii occidentale. În acest sens, alături de un alt român din exilul elvețian, avocatul Dumitru Stambuliu, a inițiat o serie de demersuri pentru extinderea fondului de publicații ale exilului românesc din cadrul Bibliotecii elvețiene pentru Europa de Est din Berna, instituție care era o sursă importantă de documentare a Institutului elvețian Est-European, pentru studierea regimurilor comuniste. A donat acestei biblioteci publicații ale exilului românesc din biblioteca personală. A transmis o serie de scrisori conducerii redacțiilor unor publicații importante și reprezentative ale exilului românesc. Inițiativa sa a avut un ecou pozitiv în rândul celor contactați, între care s-a aflat și Virgil Ierunca, care a trimis bibliotecii ziare și reviste ale exilului, precum și cărți publicate de românii din străinătate: „Vă mulțumesc pentru scrisoarea Dumneavoastră și îmi îngădui să vă felicit pentru toată oboseală pe care o depuneți pentru propagarea cărților și publicațiilor românești anti-comuniste”[33].

---

[30] Registrul COURAGE, „Sanda Budiș - Fondul de la IICCMER”, scris de Andreea Iustina Opriș și Cristina Petrescu, 2018 (accesat în 11 august 2025.), doi: 10.24389/162832

[31] „Invitație de la Ion Rațiu către Sanda Budiș pentru Primul Congres al Românilor Liberi, 10 august 1983”, IICCMER, fond Sanda Budiș, dosar 10, f. 103, http://ro.cultural-opposition.eu/registry/?lang=ro&uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n59901&type=masterpieces (accesat în 11 august 2025).

[32] „Scrisoare de la Nicolae Lupan către Sanda Budiș, 13 octombrie 1984”, IICCMER, fond Sanda Budiș, dosar 10, f. 24, http://ro.cultural-opposition.eu/registry/?lang=ro&uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n22281&type=masterpieces (accesat în 11 august 2025).

[33] „Scrisoare de la Virgil Ierunca pentru Sanda Budiș, 25 februarie 1985”, IICCMER, fond Sanda Budiș, dosar 10, f. 2, http://ro.cultural-opposition.eu/registry/?uri=http://courage. btk.mta.hu/courage/individual/n3914&type=masterpieces (accesat în 11 august 2025).

Sanda Budiș a contribuit la înființarea și activitatea „Asociației contra Distrugerii Satelor și Monumentelor Istorice din România", fondată la 10 mai 1989 la Romanel-sur-Lausanne (Elveția), care, printre altele, s-a implicat în stabilirea unor parteneriate între satele elvețiene și cele românești, cu scopul zădărnicirii și opririi planului de sistematizare rurală a regimului comunist. Activitatea privind parteneriatele se înscria în mișcarea de solidaritate europeană coagulată în jurul Asociației „Operațiunea Satelor Românești" (*Opération Villages Roumains* – OVR), înființată în decembrie 1988 în Belgia, ca o reacție la politica comunistă privind sistematizarea satelor românești, care ar fi însemnat distrugerea lor. În scurt timp, câteva luni, s-au constituit comitete OVR și în Franța, Olanda, Elveția, Suedia, Marea Britanie, Italia, Spania, Norvegia, Danemarca, acea solidaritate europeană excepțională neavând corespondent pentru nicio altă țară din fostul bloc comunist[34].

Începând cu anul 1990, Sanda Budiș a revenit deseori în țară, fără a se stabili însă definitiv aici, s-a implicat într-o serie de proiecte, fiind martor și parte activă a unei lumi aflate în tranziție, încercând să contribuie la procesul de reconstruire a democrației în România. „Societatea pentru dezvoltarea activității țărănești", a cărei președintă era, a facilitat tinerilor țărani români efectuarea unor stagii la ferme particulare din Elveția, unde aceștia puteau să învețe și să-și formeze deprinderi specifice pentru practicarea unei agriculturi moderne, dar și să cunoască o societate cu valori democratice[35]. În felul acesta se crea oportunitatea importării în România nu doar de tehnici agricole moderne, cât și a unor bune practici din punct de vedere moral și civic.

Deși nu toți tinerii care au mers în Elveția au dat dovadă de seriozitate și de respectarea angajamentelor asumate, activitatea Sandei Budiș în această direcție a avut și rezultate pozitive, dovadă fiind o scrisoare de mulțumire din partea unui stagiar, care efectuase șapte stagii consecutive, între 2000–2007, scrisoare din care redăm următorul fragment: „Doresc mai întâi să vă transmit sincere gânduri de prețuire și respect pentru tot ceea ce ați făcut, faceți sau veți face pentru România. Personal, îmi dă putere și curaj credința că români precum dumneavoastră există și vibrează pe acordurile adesea grave ale destinului național. Stagiul în Elveția a reprezentat o șansă unică, șansa de a cunoaște și înțelege din interior una dintre perlele civilizației europene și mondiale. (...) Am înțeles că munca – pasiune și mod de viață -, demnitatea personală, mândria națională, onestitatea sunt realități, nu idealuri. În calitate de cadru didactic îmi fac permanent din schița aceasta de societate și personalitate o finalitate a activității zilnice: în sala de clasă cu elevii, la

[34] Registrul COURAGE, „Sanda Budiș – Fondul de la IICCMER", scris de Andreea Iustina Opriș și Cristina Petrescu, 2018 (accesat: 2025. august 11), doi: 10.24389/162832. Vezi și Ion Vianu, *Opération Villages Roumains" în Elveția*, în „Analele de la Sighet", 10/2003, p. 816–819; Mihnea Berindei, „Un elan de solidaritate europeană fără precedent", https://revista22.ro/supliment/operation-villages-roumains-1989-2005 (accesat în 20 iulie 2025).

[35] Virgil Lazăr, „Tineri țărani în Elveția, la specializare", în „România Liberă", nr. 1295, 1 iulie 1994, p. 9.

întâlnirile cu părinții ori în comunitate prin activități extra didactice sau ca cetățean”[36].

Sanda Budiș a fost unul dintre cei 33 de membrii fondatori ai „Asociației Foștilor Refugiați Politici din România” (AFRPR), înființată la 29 iunie 2000, la București, avându-i: președinte de onoare pe Neagu Djuvara; președinte pe Dinu Zamfirescu și secretar executiv pe Adrian Niculescu[37]. De asemenea, a făcut parte din Consiliul de Garanție Morală de pe lângă Institutul Național pentru Memoria Exilului Românesc, înființat prin Hotărârea de Guvern din 13 iunie 2003, ca organism de specialitate al administrației publice centrale, aflat în subordinea Guvernului României[38]. S-a numărat printre semnatarii mai multor „Scrisori deschise” și apeluri adresate factorilor de decizie ai României, menite să mențină statul român, abia ieșit dintr-un regim totalitar, pe o linie de evoluție conformă cu valorile democratice[39].

Sanda Budiș rămâne simbolul unei lumi verticale și demne, nu a unor lumi, pentru că, indiferent de timpul istoric al existenței, și-a păstrat verticalitatea caracterului și a rămas fidelă credințelor românești, valorilor morale și democratice însușite în timpul tinereții sale: „Această istorie m-a făcut să realizez de unde vine, de peste jumătate de secol, fericirea Sandei, ea reprezintă o candelă mereu aprinsă de spiritualitate şi credință românească, o prelungire în spațiu şi în timp a spiritualității sale, care a ajutat-o să depășească, de-a lungul timpului, greutățile, dar şi anii de comunism ateist”[40].

Sanda Budiș s-a îngrijit pentru păstrarea memoriei colective în rândul generațiilor viitoare. Cunoscând importanța faptelor istorice, a colectat, păstrat și în final, în 2008, a donat unei instituții publice (Institutului pentru Investigarea Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc)[41], spre știința și folosul românilor, o colecție arhivistică importantă pentru cunoașterea trecutului nu prea îndepărtat al României. Asemenea este și cartea sa de memorii. A trecut în neființă, la 16 septembrie 2021, după ce și-a împlinit, cum a știut și a putut mai bine, datoria morală față de țara în care s-a născut și pe care a iubit-o. Rămâne, însă, ca o datorie morală a generațiilor care îi urmează, să investigheze, să păstreze și să valorifice moștenirea culturală pe care a lăsat-o.

---

[36] Scrisoarea învățătorului Apostol Neculai din Fedești (jud. Vaslui), 30 mai 2012, în Sanda Budiș, *op. cit.*, pag. nenumerotată.

[37] „Dosarele Istoriei”, an 6, 3(55), 2001, p. 58.

[38] „Memoria, revista gândirii arestate”, nr. 2–3/2004, p. 233 (Consiliul de Garanție Morală era un organ consultativ, compus exclusiv din personalități reprezentative și recunoscute ale fostului exil).

[39] „Cotidianul”, an 2, nr. 96, 20 mai 1992; „Ziua”, an 11, nr. 3291, 7 aprilie 2005; „Observator cultural”, an 2, nr. 84, 2–8 octombrie 2001; an 7, nr. 55(312), 16–22 martie 2006.

[40] Lavinia Siclitaru, „Memoria exilului românesc. Am cunoscut o româncă fericită!”, 20 Aug, 2018, https://www.ziuaconstanta.ro/stiri/editorial/editorial-memoria-exilului-romanesc-am-cunoscut-o-romanca-fericita-668173.html (accesat în11 august 2025).

[41] Fondul arhivistic Sanda A. Budiș este format din 111 unități arhivistice care acoperă anii 1975–2006.

Concluzii

Viața Sandei Budiș a fost definită și influențată de etapele de evoluție în care s-a găsit statul român, dar și de cum s-a raportat la aceste etape în cei 95 de ani cât a trăit. Reconstituirea vieții sale este, în fapt, o reconstituire a istoriei țării în care s-a născut. „Povestea" Sandei Budiș este „povestea" unei generații, a unei lumi. De aceea, menționăm că aproape un secol de viață nu pot fi cuprinse într-un articol, ci ar merita studii și analize consistente, cuprinse în paginile unor cărți. Din această perspectivă, articolul este doar o punte de plecare pentru alte studii mai detaliate pentru cei interesați de subiect. De asemenea, poate fi și o oportunitate pentru deschiderea unei viitoare direcții de cercetare privitoare: la viața și activitatea unor personalități ale Olteniei sau dintre cele care au avut legături de rudenie în spațiul oltean, precum și la contribuția pe care aceștia au adus-o statului și societății românești indiferent de locul unde au ajuns să trăiască.

Bibliografie

Lucrări generale, studii și articole

- Budiș, Sanda, *Fata tatei și mama fetei. Istoria unei vieți între România și Elveția*, Iași, Editura, Polirom 2012.
- Chețan, Mihai, ed., *Diplomați militari: 1859–2009*, București, Editura Medro, 2009.
- Corobca, Liliana, ed., *Panorama comunismului în România*, Iași, Editura Polirom, 2020.
- E[nache], J[acqueline] „Institutul Național pentru Memoria Exilului Românesc", în „Dosarele Istoriei", an 8, nr. 10(86)/2003, p. 9–10.
- Ilinca, Alina; Bejenaru, Liviu Marius, *Un fost atașat militar român în arestul Securității*, în „Dosarele Istoriei", an X, nr. 11(111)/2005, p. 48–51.
- Lazăr, Virgil, „Tineri țărani în Elveția, la specializare", în „România Liberă", nr. 1295, 1 iulie 1994.
- Mihalache, Andi, *Muzeul vârstelor noastre. Despre universul simbolic al obiectelor în literatura autobiografică românească*, în „Historia Universitatis Iassiensis", IV/2013, p. 135–207.
- Niculescu, Adrian, *O experiență finită. Să sperăm! Un secol al exilului românesc (3)*, în „Dosarele Istorie", an 6, nr. 3(55), 2001, p. 55–59.
- Otu, Petre; Oroian, Teofil; Emil, Ion, *Personalități ale gândirii militare românești*, București, 1997.
- Pitrescu, Ileana; Diana, Anna-Maria, *Figuri dobrogene: Horia Grigorescu*, în „Analele Dobrogei", serie nouă, an VII, 2005, p. 246–250.
- Vereanu, Mariana, *Congresul Uniunii Internaționale a Femeilor Arhitecte București, 1972*, în „Arhitectura", an 20, nr. 6, 1972, p. 42–43.
- Vianu, Ion, *„Opération Villages Roumains" în Elveția*, în „Analele de la Sighet", 10/2003, p. 816–819.

Publicații periodice

- „Cotidianul", an 2, nr. 96, 20 mai 1992.
- „Memoria, revista gândirii arestate", nr. 2–3/2004.

- „Observator cultural”, an 2, nr. 84, 2–8 octombrie 2001; an 7, nr. 55(312), 16–22 martie 2006.
- „Universul”, an, 66, nr. 227, 29 septembrie 1949.
- „Ziua”, an 11, nr. 3291, 7 aprilie 2005.

Surse digitale

- Registrul COURAGE, „Sanda Budiș – Fondul de la IICCMER”, scris de Andreea Iustina Opriș și Cristina Petrescu, 2018, doi: 10.24389/162832 http://cultural-opposition.eu/ (accesat la 11 august 2025).
- „Invitație de la Ion Rațiu către Sanda Budiș pentru Primul Congres al Românilor Liberi, 10 august 1983”, IICCMER, fond Sanda Budiș, dosar 10, f. 103, http://ro.cultural-opposition.eu/registry/?lang=ro&uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n59901&type=masterpieces (accesat: 11 august 2025).
- „Scrisoare de la Nicolae Lupan către Sanda Budiș, 13 octombrie 1984”, IICCMER, fond Sanda Budiș, dosar 10, f. 24, http://ro.cultural-opposition.eu/registry/?lang=ro&uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n22281&type=masterpieces (accesat: 11 august 2025).
- „Scrisoare de la Virgil Ierunca pentru Sanda Budiș, 25 februarie 1985”, IICCMER, fond Sanda Budiș, dosar 10, f. 2, http://ro.cultural-opposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n3914&type=masterpieces (accesat: 11 august 2025).

Surse audio-vizuale

- Chebac, Andreea, 2013, „Interviu cu Sanda Budiș” – http://www.bookblog.ro/interviu/sanda-budis-idealul-meu-in-romania-de-ce-ma-faceti-sa-plang/ (accesat la 20 iulie 2025).
- Vodă, Eugenia, 2013, “Interviu cu Sanda Budiș în cadrul emisiunii Profesioniștii” –http://www.eugeniavoda.ro/ro/emisiuni/diverse/sanda-budis (accesat la 25 iulie 2025).

Site-uri web, reviste periodice și presă

- Mihnea Berindei, „Un elan de solidaritate europeană fără precedent”, https://revista22.ro/supliment/operation-villages-roumains-1989-2005 (accesat la 20 iulie 2025).
- Mahu, Adrian, „Arhitecții și exilul”, pe https://arhitectura-1906.ro/2020/08/arhitectii-si-exilul/ (accesat la 12 august 2025).
- Siclitaru, Lavinia, „Memoria exilului românesc. Am cunoscut o româncă fericită!”, 20 aug,. 2018, https://www.ziuaconstanta.ro/stiri/editorial/editorial-memoria-exilului-romanesc-am-cunoscut-o-romanca-fericita-668173.html (accesat la 11 august 2025).
- https://generalalexandrubudis.wordpress.com/2015/09/19/despre-premiu/ (accesat la 25 iulie 2025).